

ÇİN-TÜRKİSTAN İLİŞKİLERİ ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Çin Halk Cumhuriyeti bugün dünyanın siyaseten küresel güçlerinden biri olmaya adaydır, iktisaden ise 2021 yılında gayri safi milli hasıla bakımından ikinci büyük ekonomisi konumuna gelmiştir. Çin'in gitgide büyüyen ekonomisi dünya pazarlarını beslemekte, küresel şirketlerin önemli bir kısmı üretimlerini Çin'e kaydırmaktadırlar.

Prof. Dr. Kürşat YILDIRIM

Çin'in bütün tarihi boyunca, bilhassa Afyon Savaşları'ndan (1839-1842) sonra yarı sömürge haline gelmesinin ardından, güvenlikle siyasi ve iktisadi büyüme stratejilerinde Türkistan daima merkezde olmuştur.

Qin Hanedanlığı'nın başa geçmesiyle ancak M.Ö. 221 yılında devlet birliği sağlayabilen Çinlilerin doğal hayat sahası olan Wei Irmağı havzasının kaynakları, beslenmeleri için yetersizdi.² Geleneksel Çin kültürünü ise bu havzada kıt kanaat geçiren köylüler oluşturmaktaydı. Feodal yapı içerisinde ancak tahıl ile yaşayabilen Çinliler ticaretin sağladığı faydalardan çoğu kez yararlanamıyorlardı. Bu yüzden sadece tarım ile uğraşan, diğer geçim vasıtalarının çoğundan mahrum kalan eski Çin insanı, devamlı dışarıdan gelen savaşçı güçlerin baskısına maruz kalıyordu. Türkistan'a doğru uzanan ırmaklar boyunca açılan ticaret yolları yeni kurulan hanedanlığı gitgide güçlendirdi.³ Feodal yapıda içlerine kapanık bir şekilde yaşayan bu halk birbiriyle çatışmayı bırakıp tek bir devlet çatısı altında toplandıktan sonra gözlerini, ürettikleri ipeği ve diğer malları vererek yerine ihtiyaç duydukları malları alacakları pazarlara diktiler. Çin'in nüfusu M.Ö. 221 yılında 20 milyonu geçmiş ve gitgide artarak M.S. 2 yılında 60 milyona ulaşmıştı ki bu nüfusu beslemek için 40

milyon hektar ekili tarla gerekiyordu.⁴ Bu yayılma ve genişleme sürecinde Çinliler ordularını Türkler gibi teşkilâtlandırmışlar, Türklerle mal alışverişi yaparak ticaretten kâr etmeye başlamışlardı. Büyük Hun İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra Modu (Mete)'ya yenilip Hunlara vergi vermeye başlayan Çinliler Modu'nun ölümünden sonra İmparator Wu devrinde (M.Ö. 140-78) hem ticaret yollarına hem de bereketli topraklara hâkim olmak için dikkatlerini Xiyu ("Batı Toprakları") dedikleri Türkistan'a yöneltmişlerdi. Bu siyaset değişik şekillerle bugünlere kadar gelmiştir.

Çin'den batıya giden yollar açıldıktan sonra çeşitli Çin malları Doğu Türkistan'a ve Baktriya'ya akıyordu; bölge tüccarları ise buradan aldıkları malları batıya ve Anadolu ve Suriye'ye kadar götürüyorlardı. İpek getiren Çinliler oradan çeşitli kumaş, dokuma, halı, cam, değerli metaller, yeşim taşı, mercan, ilaç, baharat, at, deve vs. alıyorlardı. Çin malları Roma İmparatorluğu'na kadar gidiyordu⁵ ve aynı süreç tersine de işliyordu. İlk Çin hanedan tarihi Shi Ji'de kaydedildiğine göre M.Ö. 206'da kurulan Han Devleti ile birlikte Çin'de bütün bölgeler tek bir idare altında toplanmış, çeşitli feodal bölgeler arasındaki kapılar ve gümrükler kaldırılmıştır. Böylece tüccarlar memleketin her bir köşesine ulaşabilmişlerdir. Herkes istediği malı alıp satabilmiştir. Bu mallar başlıca şarap, sirke, soya sosu, meyve suyu, inek, koyun, domuz, tahıl,

1 Prof. Dr. Kürşat Yıldırım, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, TESAM YİH Yürütme Kurulu Üyesi.

2 Bahaeddin Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara, 1981, s. 14-15.

3 Kürşat Yıldırım, Çin Tarihi, Ötüken Yay., İstanbul, 2021, s. 57 vd.

4 Duan Changqun, Gan Xuechun, Jeanny Wang, Paul K. Chien, "Relocation of Civilization Centers in Ancient China: Environmental Factors", *Ambio*, XVII, 7, Nov. 1998, s. 572-575.

5 V. İ. Avdiyev, *İstoriya Drevnego Vostoka, Moskva*, 1953, s. 663.

saman, araba, vernik, ağaç ve demir ürünler, tabii boyalar, kiriş, boru, zincifre, ipek, ipek dokuma, kaba dokuma kumaş, deri ve deri ürünleri, malt ve fasulye macunu, türlü balıklar, deniz kulağı, hurma, kestane, tilki-sansar kürkü, koyun postu, halı, kilim, meyve ve sebze idi.⁶

Eski Çin'in Türkistan ile kurduğu ilişkilerde çok önemli bir husus, Çinlilerin Türkistan'dan kendilerine gönderilenleri "haraç" ve kendilerinden Türkistan'a gönderilenleri "bahşedilenler" olarak zikretmeleridir. Kendi anlayışına göre Çin, ilişki kurduğu Türkistan şehirlerinden "haraç" alır, onlara "hediye" bahşederdi. Böylece barış sağlanırdı. Buna karşılık söz konusu olan elbette bir tâbilik ilişkisi mucibince verilen bir haraç değildi. Üstelik ilk Çin kaynakları haraç sözünü çok mübalağalı kullanmaktadırlar. Mesela Ön Asya'da bulunan devletlerin her birinin elçiler göndererek haraç sundukları veya Anadolu'nun da batısında olduğu düşünülen ülkelerin Çin'e haraç gönderdikleri şeklindeki⁷ kayıtlar itibar edilebilir değildir, tarihî hiçbir hakikat ile örtüşmemektedir. Buna karşılık eski Çinlilerin görüş sahasındaki Türkistan devletlerinden ve topluluklardan gerçek anlamda haraç aldıklarına dair çok açık ve gerçekçi kayıtlar da vardır. Haraç tam bir tâbilik

ilişisini ifade etmektedir. Kimi zaman kayıtlarda hem "hediye" hem de "haraç" zikredilmektedir. Bunun sebebi tâbi devlet tarafından kararlaştırılan yıllık haracın teslimi ve yine iyi ilişkilerin devamı için hediyelerin takdimidir. Öte yandan Çin İmparatoru ise Türkistan'da ilişki kurduğu veya tâbi olarak tanıdığı devlet ve halklara hediyeler "bahşediyordu". Buna Çin İmparatorunun Türkistan'daki bey veya hükümdarlara verdiği eş, unvan, altın, ipek veya toprak (tımar) da dahildi. Çinlilerin bu Türkistan algısı, milattan önceki devirlerden XX. yüzyılın başlarına kadar devam etti. Bugün Beijing idaresinin Türk cumhuriyetlerinde siyasetçi ve idarecilerle kurduğu ilişki belki de bu tarihi stratejinin başkalaşmış hâlidir. Bilhassa önemli yetkilerle donatılmış kişilerin Çin makamları ile çeşitli menfaat ilişkileri kurdukları, cumhuriyetlerdeki muhalif kesimler tarafından zaman zaman dile getirilmektedir.

Eski Çinlilerin Türkistan için kullandıkları "Xiyu", uzun bir müddet sonra, XVIII. yüzyılda yerini "Xinjiang" adlandırmasına bıraktı. Bu durum Çin'in bugünkü Uygur bölgesini tamamen ele geçirmesinin ardından gerçekleşti. Qing Hanedanlığı'nın (kuruluşu 1644) başlarında Çinliler Türkistan'da Cunganlar ve esasen Uygur olan Müslümanlar olmak üzere iki kesimi biliyorlardı. XVIII. yüzyılın ortalarında, Cunganların yıkılması ve Uygur bölgesinin tam olarak ele geçirilmesinin ardından Xinjiang adı görülmeye başlandı. Çin'in

6 Hironori Asakura, World History of the Customs and Tariffs, Brussels, 2003, s. 98.

7 Hou Han Shu, Zhonghua Shuju Yay., Beijing, 1997, s. 2910-2911; Tong Dian, Zhonghua Shuju Yay., Beijing, 2003, s. 5195.

Türkistan ile ilişkileri, Batı Türkistan'ın Rusya'nın eline geçmesiyle uzun bir süre, Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılına kadar, Uygur bölgesiyle sınırlı kaldı.

Çin'in, Türkistan sahasına verdiği önem iktisadi olduğu kadar güvenlik kaygısıyla da alakalıydı. Eski Çinliler Türkistan'ı Hunların "sağ kolu" olarak görüyorlar, kendilerine karşı en büyük tehdit olan Hunları yenebilmek için Türkistan'ın doğu kısımlarının ele geçirilmesi üzerinde duruyorlardı. Böylece Hunların sağ kolu kesilecekti. Aralıklarla yüzyıllarca devam eden bu siyasetin bir yansıması ise XIX. yüzyılın son çeyreğinde görülüyordu. Artık yarı sömürge hâline gelen Qing Hanedanlığı'nda mevcudiyetin korunması için topyekûn doğuda deniz savunması ya da batıda kara savunması şeklinde iki seçenek vardı. Türkistan'a yönelik "batı savunması" taraftarlarının başındaki Zuo Zongtang'ın siyaseti galip gelmiş ve şöyle denilmiştir: "Xinjiang'ı (bugünkü Uygur bölgesi) elimizde tutarsak Moğolistan'ı koruruz, eğer Moğolistan'ı elimizde tutarsak Pekin'i koruruz".⁸

Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından Türkistan ile ilişkilerde Çin'in tarihi kaygılarının devam ettiği görülecekti. Sovyetler Birliği döneminde Türkistan'ın dışa kapanması, Çin'in Sovyetler ile uzun yıllar süren anlaşmazlıkları ve münasebetinin olmayışı bir müddet bu kaygıların mecrasını değiştirmişse de Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından yepyeni bir dönem başlamıştı. XVIII. yüzyılın ortalarından beri Xinjiang adı verilen Uygur bölgesini elinde tutmaya çalışan Çin için yeni bir durum doğdu. Artık Uygur bölgesinin ötesinde Kırgızistan, Kazakistan ve Tacikistan olmak üzere üç komşu edinmişti. Çin için bu yeni durumda, yeni kurulan bu üç cumhuriyetteki istikrarsızlıkların Uygur bölgesine sıçramaması üzerine alınan önlemler vardı. Bilhassa Tacikistan'daki kökten dinci örgütlerin uzantılarının sınırlardan içeri nüfuz etmemesi hedefleniyordu. Türkistan'daki yeni

⁸ Çin'in Batı Bölge Teorisi, Ed. Ferhat Kurban Tanrıdağlı-Ekrem Özbay, İstanbul, 2021, s. 20-21.

cumhuriyetlerle işbirliği suretiyle butünelişmelere engel olmak üzere 1996'da Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Rusya'nın katılımıyla "Shanghai Beşlisi" adlı ilk birlik kuruldu. 2001 yılında ise bu yapı "Shanghai İşbirliği Örgütü"ne dönüştü. Çin'in temel bazı hedefleri vardı: i) Uygur bölgesinde meydana gelecek bir ayaklanmayı ve Türkistan'da Uygur hareketinin güçlenmesini engellemek ii) sınır güvenliğini sağlamak iii) güvenli bir koridorla Türkistan'a mal satmak iv) gitgide artan üretimin doğurduğu enerji ihtiyaçları için Türkistan'ın doğal kaynaklarından yararlanmak v) Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkistan'daki varlığının ve siyaset belirleyiciliğinin önüne geçmek. Bilhassa Amerika'nın 2001 yılında Afganistan'ı işgal etmesi Çin'in bölgedeki Amerikan mevcudiyetine karşı yürüttüğü siyasetini hızlandırdı. Çin, Türk Cumhuriyetlerinin Uygur hareketine destek vermemesi için ilişkileri çok sıkı tutmaya gayret

ediyordu. Bu çabada Çin'in iktisaden oldukça karlı olduğu da açıktı. Türkistan pazarları ağına kadar Çin mallarıyla dolmuştu ki bu durum bugün de geçerlidir. Çin Amerika'nın bölgedeki askeri varlığını en büyük tehditlerden biri olarak görüyor ve Shanghai İşbirliği Örgütü'nü bir güvenlik teşkilatı hâline çevirmek istiyordu. Bu örgüt şimdiye kadar bazı askeri tatbikatlar gerçekleştirse de NATO gibi operasyonel gücü olan bir orduya sahip değildir ancak yine de 6 üye

(Çin, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan), 6 gözlemci üye (Moğolistan, Beyaz Rusya, İran, Pakistan, Hindistan, Afganistan), 6 diyalog ortağı (Azerbaycan, Ermenistan, Kamboçya, Nepal, Sri Lanka, Türkiye) ile Türkistan ve Asya siyasetinin önemli bir aktörü hâline gelmiştir ve Çin'in Türk Cumhuriyetleri ile yürüttüğü ilişkilerin üst bir organı konumundadır.⁹

Çin'in Türk Cumhuriyetleriyle ilişkilerinde iki husus öne çıkmaktadır: i) Türkistan pazarlarında Çin hâkimiyeti ve bölge ülkelerinin Çin'e bağımlı ekonomileri ii) Türk cumhuriyetlerinin enerji

⁹ Hasan Duran-Nyambayar Purevsuren, "Güvenlik, Enerji ve Pazar Ekseninde Çin'in Orta Asya Politikası", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Afro-Avrasya Özel Sayısı, Aralık 2016, s. 282-285.

kaynaklarının Çin'e aktarılması. Gitgide büyüyen ve sanayileşen ekonomisiyle daha çok petrol ve doğalgaza ihtiyaç duyan Çin, 90'lardan sonra bunu Orta Doğu, Güney Amerika gibi istikrarsızlık bölgelerinden çok Türk Cumhuriyetlerinden karşılama yolunu seçti. Üstelik bu yeni yönelim taşıma ve maliyet bakımından daha avantajlıydı. Mesela 2010'ların sonuna doğru Kazakistan'da doğalgaz-petrol üretiminde Çin payının %50'lere yaklaştığı bilinmektedir. Öte yandan Çin, Türkistan'daki en önde gelen yabancı yatırımcı konumuna gelmiştir ve pazar hâline getirdiği ve belli ölçüde borçlandırdığı Türk cumhuriyetlerinin ekonomilerini kendisine bağımlı konuma getirmiştir. Mesela 2015'te Kırgızistan'ın bütün dış borcunun yarısından fazlası Çin'dir.¹⁰

Çin'in Türkistan ile ilişkilerinde son olarak "Bir Kuşak Bir Yol" projesine temas etmek istiyorum. Çin Devlet Başkanı Xi Jinping'in 2013 yılının sonlarında Türk Cumhuriyetlerini ziyaretinden sonra Çin tarafından açıklanan "Bir Kuşak Bir Yol" başlıklı modern İpek Yolu projesi sonrasında Yeni Bir Dönem başladı. Çinlilerin dediklerine

10 Duran-Purevsuren, a.g.e., s. 287-290.

göre "Orta Asya" denen coğrafya ile Çin arasında daimi ilişki düşmanlık değil, ticaret ve medeniyet alışverişi ve dostluk temelindeydi. Projeye göre Çin'den batıya doğru büyük koridorlar açılacak, hızlı tren yolları döşenecektir.¹¹ Bununla birlikte projenin Türk dünyası için getirileri hakkında büyük şüpheler vardır¹², bilhassa siyasetçiler ve kamuoyu nezdinde bu konuda yeterince bilgi sahibi olunmadığı düşünülmektedir. Bu projenin işleyebilmesi için Türkistan'ın bir çatışmasızlık bölgesi hâline getirilmesi gerekmektedir. Bu bakımdan Amerika'nın Afganistan'dan çekilmesi ve Taliban'ın ülkede idareyi ele almasında Çin'in büyük rolü olduğu düşünülmektedir. Yine Çin'in Hint Okyanusu'na çıkışın sağlayacak Çin-Pakistan demiryolunun¹³ inşası için "güvenli" bir Pakistan olmalıydı ve bu ise Pakistan ekonomisinin Çin'e bağımlı hâle getirilmesini gerektiriyordu.

11 Yıldırım, Çin Tarihi, s. 312.

12 Bu konuda yapılmış ve kapsamlı ve önemli çalışma için bkz. Ferhat Kurban Tanrıdağlı, Çin'in "Bir Kuşak Bir Yol" Gerçeği ve Türk Dünyası, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul, 2020.

13 Bkz. Tanrıdağlı, Çin'in "Bir Kuşak Bir Yol" Gerçeği ve Türk Dünyası, s. 149-166.